

ШУМАДИЈСКО-ВОЈВОЂАНСКИ ДИЈАЛЕКАТ¹

Границе

§ 46. Овај дијалекат захвата пространу област на североистоку наше језичке територије, углавном у севернијим деловима уже Србије и у Војводини. Његова источна граница пролази кроз јужни Банат линијом која иде западно од Вршца и југоисточно од Алибунара, да јужно од Панчева избије на Дунав и код Београда пређе преко њега, испуштајући већину београдских села. Овде дијалекатска међа скреће ка југу-југоистоку и пресеца Шумадију пролазећи кроз околину Младеновца и Крагујевца. Јужно од тога града она обухвата долину Груже, допире до Краљева и ту нагло окреће ка северозападу, избија на обронке Рудника, наставља масивом Ваљевских планина и у близини Лознице избија на Дрину.² Код ушћа те реке дијалекатска граница достиже Саву, а затим пресеца западни Срем правцем од Јамене ка Вуковару. Даље ка северу границу чини Дунав, тако да је Бачка укључена у област овог дијалекта, а Барања остаје изван ње. Треба, међутим, напоменути да дата линија на сектору северно од Саве вреди само за говор *српског* становништва: источно од ње оно говори шумадијско-војвођанским дијалектом, а западно од ње је јекавско (с изузетком неколико екавских оаза, као у Осијеку и Винковцима). Што се тиче сремских Хрвата, међу њима има икаваца у селима непосредно

¹ Ред којим су обрађени дијалекти у овом прегледу изабран је из практичних побуда (пошто крупних теоријских разлога у овој ствари не може бити). Сматрао сам да ће бити методски најбоље ако се читалац уведе прво у проблематику неког од дијалеката који су у основици књижевног језика, пошто му је тај језик познат. Будући да је сама књига писана екавски, обрађујем прво шумадијско-војвођански дијалекат, а затим следе остали екавски типови. Аналогно сам поступио и у вези с јекавским говорима. — У погледу самих односа међу дијалектима упор. § 42а.

² По Московљевићу (в. § 65, т. 8) ова граница на сектору западне Србије иде знатно јужније (линијом Гучево — Борања — Јагодња — Сокошке планине — Повлен — Маљен — Каблар — Овчар), али се из његовог излагања не сагледа довољно јасно да ли се ово не односи само на говор писменијег елемента и млађе генерације сељака.

источно од обележене црте (дубље у Срему Хрвати су примили говор својих српских суседа), док су бачки Буњевци и Шокци сви икавци.

Граница шумадијско-војвођанског дијалекта на северу и североистоку поклапа се с нашом етничком међом према Мађарима и Румунима. Она обухвата и српска насеља на мађарској територији јужно и источно од Сегедина и у околини Будимпеште (где треба изузети село Чобанац са косовско-ресавским говором), затим од нашег живља у Румунији онај у Поморишју (околина Арада) и око Темишвара, као и онај дуж државне границе од околине Чакова и Гада ка северозападу.

На територији оивиченој оцртаном линијом немају говоре овога типа колонијална насеља у Војводини (која су највећим делом јекавска), а ни извесна места у северној Србији, насељена углавном у XIX в. придошлицама с југоистока или из динарских крајева.

Простирање шумадијско-војвођанског дијалекта у северној Србији дато је у овом прегледу само приближно, пошто прецизна теренска испитивања углавном нису вршена. Ипак је у науци познато да на сектору од Краљева до Дрине овај дијалекат добија све више терена, потискујући јекавски источнохерцеговачког типа. Исто тако он се шири и у западном Срему, продирећи и у тамошња хрватска насеља. С друге стране, на територији Мађарске и Румуније знатан број српских насеља подлегао је националној асимилацији. Тако су нпр. нестали говори шумадијско-војвођанског дијалекта у низу градова северне Угарске (Коморан, Јегра итд.). Некада врло многобројан српски елемент у Поморишју знатним делом се иселио у Русију средином XVIII в.

Основица књижевног језика источног наречја

§ 47. Шумадијско-војвођански дијалекат послужио је, од почетка XVIII в. наопамо, као подлога новом српском књижевном језику који се формирао прво на територији Угарске (претежно у данашњој Војводини), а затим и у северној Србији. До средине XIX в. у том је језику била присутна, у неједнакој јачини код разних писаца, и компонента рускословенског црквеног језика, која је искључена тек коначном победом Вукове реформе. Активност Вукова и његових следбеника успела је да врати на чисто народну основицу књижевни језик Војводине и Србије, али није донела измену у књижевном наречју тих области, мада је Вук писао јекавски и мада су његове народне песме биле у огромној већини јекавске. Задржавање екавског изговора, и то онаквог какав се налази у

шумадијско-војвођанском дијалекту, било је историјска неминовност. Победио је дијалекат којим се говорило у културно и економски најјачим српским крајевима, који је имао за собом већстворену традицију књижевног језика, и којим је при том говорила велика већина српских писаца XIX века. — Будућим истраживачима остаће да утврде колико је других особина шумадијско-војвођанског дијалекта, пре свега оних речничких и синтаксичких, продрло у наш књижевни језик истискујући Вукове херцеговачке одлике. Засад је извесно само толико да је таквих процеса било у осетној мери.

У нашем књижевном језику источног наречја ипак има појединости које не одговарају стању у шумадијско-војвођанском дијалекту. То важи за изговор *x*, затим за неке екавизме књижевног језика (*секира*: шум.-вој. *сикара*, *лешейи*: шум.-војв. *лешийи*) и мали број других детаља. Када се апстрахују ови моменти сасвим ограниченог домашаја, може се рећи да народни говори овог дијалекта у северозападној Србији и деловима Срема чине основицу српскохрватског књижевног језика источног наречја, дакле онога који се употребљава у Србији са Војводином. Престиж књижевног језика, удружен са престижем говора напреднијих долинских крајева, изазвао је и поменути експанзију шумадијско-војвођанског дијалекта у крајевима западне Србије.

Особине

§ 48. Обележја која чине основну карактеристику шумадијско-војвођанског дијалекта јесу нова (или углавном нова) акценуација и претежно екавска замена јата, али са низом примера у којима на месту некадашњег *ѣ* стоји *и*.

Нова акценуација спроведена је у већини говора овог дијалекта у унутрашњости речи узетих посебно. Ипак и ту има у многим говорима, нарочито источнијим, појединих одступања (примери као *једва*, *шаман*, најчешће везани за емоционалну интонацију, затим речи страног порекла типа *шпекулант*, па сложенице као *ошкад*, *којек*, *сасвим*, *насред*, *двајесирећи* и новија, обично књишка образовања као *пољоприграда* или *Аусироујарска*).

У погледу група састављених од проклитике и акцентоване речи има много више ограничења. Стање се компликује изукрштањем дејством већег броја чинилаца од којих су најважнији:

1. број слогова у речи са које се преноси акценат,
2. честа или ретка употреба израза,
3. синтаксички моменти.

Са дужих речи акценат се преноси теже него са једносложних или двосложних. Са ређих или слабије познатих речи такође има мање преношења, што показује да се оно све мање влада као жив гласовни закон и почиње да се ограничава на устаљене конструкције. Најзад, ако је синтаксичка повезаност проклитике с акцентованом речју слабија, преношење тежи да изостане, а држи се добро тамо где се израз осећа као целина, обично таква која у реченици има функцију прилошке детерминације неког другог појма. И у овом погледу западнији говори чувају више преношења док се у источнијим јаче испољава тенденција да се разбију оквири новоштокавског акценатског система.

§ 49. Примера за *и* на месту *ѣ* у говорима шумадијско-војвођанског дијалекта има неколико врста. Најраспрострањенији су они у којима се *и* појавило аналошким путем. То су:

1. дат. и лок. јд. именица ж. (и м.) р. на *-а*: *жѣни*, *пѣ соби* (према наст. *-и* у меких основа);
2. дат. и лок. јд. личних заменица: *мѣни*, *по њѣби* (према стању у именичкој промени, а и у енклитичким облицима истих заменица);
3. лок. мн. именица м. и ср. рода: *на коли*, *по зубица*;
4. наставци инст. јд., ген., дат., инстр. и лок. мн. заменичко-придевске промене: *с днѣм*, *од дѣи(x)*, *сасвѣм*, *мѣлима* (по угледу на наставке меких основа и сложене придевске промене);
5. инф. основа већине глагола VII врсте типа *лѣи вѣи*: *лѣиши*, *жѣвила* (према *и* у през. основи; а у наслону на образац *молиши*: *молим*);
6. префикс *нѣ-*: *нѣки*, *дѣникле* (под утицајем префикса *ни-*);
7. префикс *прѣ-* (*прѣвари* и сл.), а такође и предлози *прѣд* и *прѣко* (све под утицајем префикса и предлога *при*);
8. прилог *ѣзрѣком* (према глаголу *ѣзрѣцаи* итд.).

Вокал *и* налазимо и у неколико посебних фонетских позиција као резултат асимилација према палаталним гласовима у суседству. Група *ѣј* дала је *иј* као и у јекавском наречју. Примере пружају:

1. компаративи с наставком *-и(ј)и* (*сѣѣрии* и сл.);
2. имперфект на *-ија(x)* итд. — уколико се ова категорија уопште чува у говорима;
3. одрични облик *није* (а према њену *и* *нисам*, *ниси* итд. — уколико у овим облицима немамо укрштање морфеме *нѣ-* са *ни-*);
4. прилог *дѣ*, *ниѣди* итд. (према *дѣ је* и сл.)
5. имен. *ѣриѣи*;
6. глаголи *вѣјаи*, *ѣријаи*, *дѣдијаи*, *сѣјаи* и *смијаи се*.

У суседству групе *ињ* вокал *ѣ* прешао је у *и*: *ињѣдо*, *ињѣван*. Исто се догодило и у речима где је иза слога с неакцен-

тованим *ѵ* следио слог са и акцентованим по старијој акцентуацији: *сѵкира, вѵдрица*.

У већини наведених категорија вокал и долази у свим говорима шумадијско-војвођанског дијалекта, док у неким од њих многи говори имају *e*. Такви примери најјаче су заступљени у јужнијим и источнијим говорима, а најмалобројнији су у северном Банату, северној и западној Бачкој и западном Срему (в. § 59—51).

§ 50. Заједничка је особина свих говора шумадијско-војвођанског дијалекта скраћивање *једној дела* (не свих!) дужина иза акцената. У крајевима на истоку, ближним смедеревско-вршачком и косовско-ресавском дијалекту, овога скраћивања има више, док је у западнијим говорима, у суседству источнохерцеговачког дијалекта, сачувано много више неакцентованих дужина. Ситуација у разним месним говорима врло је различита и често компликована. На судбину дужина утичу ови гласовни фактори:

1. дужине на последњем слогу губе се лакше него оне на унутрашњим слоговима;

2. дужине на отвореном последњем слогу мање су отпорне од оних на затвореном последњем слогу;

3. иза силазних акцената и неакцентованих слогова дужине се лакше скраћују него непосредно иза узлазних акцената;

4. дужине иза дугог слога лакше ишчезавају од оних иза кратког.³

Као и код делимичног новоштокавског преношења, обрнуте појаве не долазе никад (упор. § 40). Тако добивамо и овде дванаест фонетских положаја:

Иза кратког слога

Слог Иза:

Отворени последњи	1	4	1. <i>нѵсѵ</i> (през.)	4. <i>лѵжѵ</i> (през.)
Затворени последњи	2	5	2. <i>ѵдлѵб</i>	5. <i>јѵнѵк</i>
Унутрашњи	3	6	3. <i>ѵдлѵба</i> (ген. јд.)	6. <i>нѵзлѵћен</i>

³ Тенденција отклањања дужине од краја речи (т. 1 и 2) паралелна је бежању акцената од краја речи (упор. § 40 и 41). Штокавски узлазни акценти утичу на јачи и виши изговор следећег слога, што погодује чувању дужина (т. 3), при чему не треба заборавити да су такве дужине све до акценатског преношења биле под акцентом, тако да њихова већа изразитост датира још из тог периода. Најзад, тенденција под т. 4 значи избегавање нагомиланих дужина.

⁴ У складу са формулацијом у т. 3 (в. горе), дужине иза неакцентованих кратких слогова понашају се обично као оне иза " (тип *виноград* као *ѵдлѵб*), а оне иза неакцентованих дужина као оне иза " (*нѵљѵби* као *љѵби*).

Иза дугог слога

Иза:

Отворени последњи	1а	4а	1а <i>љѵби</i> (през.)	4а <i>ѵлѵвѵ</i> (ген. јд.)
Затворени последњи	2а	5а	2а <i>нѵѵнѵк</i>	5а <i>ѵлѵвѵм</i>
Унутрашњи	3а	6а	3а <i>нѵѵнѵка</i> (ген. јд.)	6а <i>спѵвѵње</i>

Скраћивање у положају 1 услов је за оно у пол. 2. Исти однос постоји и између пол. 2 и 3, а такође између пол. 4—6. Међутим, скраћивање у пол. 4 може се јавити без истог процеса у пол. 3, али не без скраћивања у пол. 1 (исто тако процес у пол. 2 има приоритет над оним у пол. 5, и онај у пол. 3 над оним под 6). Све се ово понавља код типова 1а—6а, с тим да они имају приоритет над *одѵварајућим* положајима 1—6. Нпр. дужине у пол. 2 остају нескраћене све док се чувају оне под 2а, али не и обратно.

У вези с овим имамо читав низ лепезасто распоређених изоглоса судбине дужина у разним положајима. Тако кроз Бачку и Срем иду изоглосе типова *вѵдѵ* (запад) : *вѵдѵ* (исток) (пол. 1), *ѵлѵвѵ* зап.: *ѵлѵвѵ* ист. (пол. 4а), *ѵлѵвѵм* зап.: *ѵлѵвѵм* ист. (5а) и *лѵжѵ* зап.: *лѵжѵ* ист. (4)⁵, а кроз Банат изоглосе *спѵвѵње* зап.: *спѵвѵње* ист. (6а), *ѵдлѵб* зап.: *ѵдлѵб* ист. (2) и *ѵдлѵба* зап.: *ѵдлѵба* ист. (3). Као прелазни ступањ јавља се често факултативни изговор дужина, који показује да је процес скраћивања у току.

Из северне Србије имамо у погледу скраћивања прецизне податке само за један месни говор (поцерски). Ипак је познато да већина говора у тој зони — као и сам поцерски — чува дужине бар колико западни војвођански типови.

§ 51. И низ других фонетских црта заступљен је у свима или скоро свима говорима овог дијалекта. То су нпр.:

контракција *-ао > -о* (*нѵвѵ* одн. *нѵвѵ*), сем у двосложним примерима као *нѵо* (или *нѵѵ*);

различите елизије и редукције неакцентованих вокала у примерима као *д-ѵдѵм*, *сѵѵе < сѵдѵѵе*, *јѵ-ѵ дѵѵѵ*⁶;

⁵ Нешто источнију изоглосу има однос *дѵѵѵ* : *дѵѵѵѵ*. Већа отпорност оваких дужина насталих контракцијом указује на вероватноћу да је скраћивање ту извршено још пре завршетка контракције.

⁶ Пошто акценатске и квантитетске прилике нису у свим детаљима исте у свима месним говорима истог дијалекта, не би било правилно гледати у акценту примера датих у овој књизи за другу сврху акценатску норму за целу територију дијалекта.

губљење гласа *x* у већини положаја (*ладан, реко* 1. л. јд. аор.) одн. појава *j* и *e* на његовом месту у низу примера, обично у хијатусу (*сиреја, уво*).

Изгледа да овоме треба додати и дужину вокала *o* посталог од *л* (*шџоци*, у западнијим крајевима и *биџ*) и јачу тенденцију да се продужи *a* постало од полугласника у крајњем слогу који затвара сонант (*један, како, чешаљ*).

§ 52. Међу морфолошким одликама истиче се једна као нај-крупнија: ишчезавање имперфекта као живе граматичке категорије. Од осталих велики значај има правац развоја деκлинације у множинским облицима, који је чисто новоштокавски: од старих облика иде се директно ка вуковским, без изједначавања лок. мн. са генитивом и без тенденције да се место *-ма* у дат. и INSTR. уопште наставци са завршним елементом *-м* или *-ми*.

Од морфолошких црта треба истаћи и аналошку појаву *к* и *ї* у дат. и лок. типа *дџџки, по прџи*, затим облике као *мџем* место *мџнем*, редовно тип *сџам* (а не *сџљем*), и честу појаву *-ива-* у презентској основи глагола на *-иваји* (*показивам*). Врло широко распрострањене и ван граница овог дијалекта су особине као уопштавање наставака заменичке промене (*њејової* а не *њејова* ген. јд. м. и ср. р.) и уопштавање облика *би* као помоћног глагола у свим лицима потенцијала (*ми би дошли*).

Северносрбијански говори

§ 53. Предео на западу од Љига и доњег тока Колубаре, а то значи највећи део подручја шумадијско-војвођанског дијалекта на територији уже Србије, обухваћен је мачванско-ваљевским говорним типом, који се одликује великом блискошћу књижевном језику. Од норми новоштокавског наглашавања овде има најмање одступања, преношење акцента на проклитику је најдоследније, скраћивање дужина је понајмање одмакло, а у дат. INSTR. и лок. множине именица мање-више су уопштени наставци с елементом *-ма*. Ова је зона изложена врло јаком утицају источнохерцеговачког дијалекта, са чијег подручја води порекло највећи део становништва у овом делу Србије. Од месних особености поменућемо да се место *из-* често јавља *ез-* (*езоре*), да су префикси *пре-* и *при-* у свима србијанским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта изједначени у корист *пре-* (*преваји*) и да се у корену *вид-* често јавља *e* место *и* (*веднем* и сл.). У неким крајевима и глаголи с презентом на *и* имају у 3. л. мн. наставак *-у* (*идсџ*).

§ 54. Говори на територији уже Шумадије (источно од Колубаре) познају мање неакцентованих дужина и показују мање доследности у новоштокавском акцентском преношењу. У дат.-лок. јд. м. и ср. рода заменичко-придевске промене (= промене придева и придевских заменица) јавља се наставак *-им* (*дџим јунаку*), познат и понегде на истоку подручја мачванско-ваљевског говора, а у ж. роду наст. *-ом* (*дџом жџни*). Групе типа *-сџ* на крају речи упрошћене су (*ндс, ирдс*). У погледу акцентуације у овој области се разликују два појаса. У севернијем делу, око Космаја и Букуље, у првобитно кратком претпоследњем слогу на који је пренет акценат са кратког последњег слога јавља се ' (*сџсџра, јџзик*; то је тзв. кановачко дужење акцента), а у јужнијим крајевима, као у Грузи, у том се положају налази " (*сџсџра*). Овакав изговор налазимо и у београдским селима, а и у говору већине старијих београдских породица. Пошто је и у целој овој зони утицај динарске миграционе струје врло јак, лако је могуће да је акценатско преношење у њу сразмерно недавно унесено споља, што би значило да су ови говори доскора чинили део смедеревско-вршачког дијалекта, с којим иначе имају много заједничког. Уосталом, ово је терен најинтензивнијег, често још непреврелог, дијалекатског мешања у резултату укрштања етничких таласа са југозапада, југа и југоистока. Динарски досељеници су најбројнији, а међу њима они из санџачких крајева на граници источнохерцеговачког и зетско-сјеничког дијалекта (Сјеница, Пештер итд.), затим они из тзв. црногорске Херцеговине.

Војвођачки поддијалекти

§ 55. Док говори северне Србије показују много утицаја суседних дијалеката, они на земљишту Војводине имају изразитију дијалекатску индивидуалност.

Изговор ` акцента, а донекле и ", на војвођанском терену често је полудуг. Говорни темпо је релативно спор. У санџију се јављају секундарне дужине (*жџнџ ми је, плџкалџ сам*) по аналогiji према примерима где је дужина скраћена на крајњем слогу, а сачувана испред енклитике (*од жџнџ ми је : од жџнџ*).

Поред чисто фонетског скраћивања дужина овде се јавља и скраћивање везано с једне стране за одређене фонетске положаје, а с друге за извесне морфолошке утицаје. Тако многи војвођански говори, иако начелно чувају квантитет у положају 2 (тип *идлџб*), ипак скраћују дужине у примерима као *ндсџм, рџбџм*, дакле у наставачким слоговима, где се уопштава краткоћа истих морфема

из примера као *ра̀дѝм* или *ћу̀ркѝм* (у којима је скраћивање фонетско). Упор. и у пол. 5: *ју̀на̀к*, али *лѐжѝм*, *дѐцѝм*. У неким говорима ствара се принцип да крајњи слог, ако припада флексивном наставку, не може бити дуг. Док је у многим говорима ово морфолошки условљено скраћивање факултативно, у најтипичнијим војвођанским говорима, у центру и на северу (источна Бачка, северозападни Банат, изгледа и североисточни Срем — тачне границе у области западно од Тисе нису утврђене), оно је уопштено у неким положајима.

Вокализам војвођанских говора одликује се широким артикулационим пољем вокала и великом амплитудом разлика између позиционих варијаната која, међутим, ипак не иде до истирања разлике међу појединим фонемама. Упадљива је обично врло јака отвореност *ѣ* и *ѝ* (*дѐѣца*, *кѝ̀ла*) која чини да се ти вокали по боји знатно разликују од *ѣ̄* и *ѝ̄*. Обично је отварање и код *и* и *у* (*Кѝкѝ̀нда*, *Мѝлу̀ѝин*), док је изговор *а* нешто подигнут и често померен уназад (*ба̀ба*). Карактеристична је осетљивост вокала на утицај суседних консонаната. У вези с лабијалима *ѝ* се факултативно затвара (*вѝ̀лови*), а *ѣ* се отвара (*нѐма*).

Групе *-ао*, *-ео* и *-уо* контрахују се (*нѐво*, *ју̀зо*, *брѝ̀но се*), али само ако облик није двосложан, у којем се случају често умеће *в* (*па̀во*, *сѐво*, *чу̀во*).

Од консонаната истичу се широким артикулационим пољем сонант *л* и шуштаве констриктиве и африкате. Испред вокала *и* налазимо често умекшано *л* (*мѝ̀л'ил'и*), а испред вокала задњег реда или консонанта, а такође и на крају речи, оно је често тврдо (*кѝ̀ло*, *ба̀ница*, *ба̀кал*). Код сугласника *ш*, *ж*, *ч* и *џ* раширен је изговор с повећаним предњим резонатором, каткада врло тврд (овако обичније у Срему и Бачкој), а много пута умекшан артикулацијом широке површине језика ка предњем непцу (варијанта обичнија у Банату). — Важан архаизам представља сачувано *ч*-у предлогу *через* 'због'. Ту је убачен секундарни вокал још пре промене *чр*- > *џр*-. Узрок посебној судбини *чр*- у овој речи свакако је њена ненаглашеност; због слабијег интензитета изговора консонантска група изазивала је овде веће артикулационе тешкоће и зато била врло рано разбијена.

Деклинацију војвођанских говора карактерише чување старих наставака у инстр. и лок. мн. м. и ср. р. (*с кѝ̀ли*, *по прѣки шѝ̀рови*) и тенденција уопштавања наставака тврдих основа тамо где се они од наставака меких основа разликују односом *о* : *е* (*кљу̀чом*, *сѝ̀рѝцови*, *мо̀јої* итд.). У инстр. јд. именица ж. р. на сугласник наставак је *-ом* с новим јотовањем сугласника (*ба̀лѝшѝ̀ном*). У дат.-лок. јд. м. и ср. р. заменичко-придевске промене већина говора

има *-им* (*дѝ̀вим чѝ̀веку*). Облици ген. (-ак.) јд. м. и ср. именске промене придева држе се још једино у извесним сталним синтагмама, ослоњени на именицу, често у примерима који немају ничег заједничког с првобитном функцијом ових облика: партитивни генитиви као *ба̀ла лѐба*, изрази као *до Пѐйрова дна̀*, *д-ѝ̀ва дѝ̀ба*, *коѝ̀ кѝ̀кѝ̀нука пу̀ѝа*, *из Нѝ̀ва Са̀да*.

Конјугацију карактерише, сем непознавања имперфекта, и сужавање употребе аориста, удружено са губљењем облика за поједина лица, а често и са замењивањем облика 1. и 2. л. облицима за 3. лице (*ја̀ ѝ̀де*, *вѝ дѝ̀ђоше*). Прилог времена садашњег непознат је или бар редак. У 3. л. мн. презента глагола свих врста јавља се наст. *-ду* (*дрѝ̀ду*, *нѐва̀ду*), обично факултативно. Глаголи *ба̀леѝши*, *ва̀леѝши*, *ѝ̀дреѝши* и још неки имају презенте на *е* типа *ва̀лем*.

За синтаксу падежа карактеристичне су конструкције са *код* уместо оних са *к* (*ѝ̀дем коѝ̀ Па̀је*) и раширена, додуше не и уопштена, употреба *с* уз инструментал оруђа (*кѝ̀па с мо̀ѝшѝ̀ком*).

У лексици говора Војводине налазимо многобројне позајмице из немачког језика, нарочито у области термина материјалне културе.

Међу обележја војвођанских говора спадају и појединости као што су проширење *о-* у облицима заменице *ѝ̀ај*, али само у вези с предлозима (*с дѝ̀ѝм* и сл.), различита судбина групе *хв* у примерима *фа̀ла* и *ва̀ѝаѝи*, суплетивна множина *прѝ̀сици*, употреба предлога *нуз*, дужине неких наставака (*с кѝ̀њѝ̀м*, *ба̀ба̀ма*, *мла̀дѝсѝи*, *ѝ̀ѝѝју*) и поједине акценатске алтернације (*ма̀ѝѝор* : *ма̀ѝѝори*, *лѐђа* : *за лѐђи*, *на̀ лѐђи*).

§ 56. Распоред дијалекатских особина у војвођанским говорима у знатној мери одговара границама Баната, Бачке и Срема. Овакво стање резултат је заједничког деловања географских и историјских фактора. Најоштрију границу чини западна међа Баната. Срем и Бачка имају у односу на Банат низ заједничких особина. С друге стране, Банат и Бачка повезани су јачом изразитошћу типичних војвођанских црта, док су у Срему такве одлике сразмерно слабије заступљене. Најдаље једни од других стоје говори Баната и Срема. Иначе, на територији Војводине понављају се унеколико односи из говора северне Србије. Срем и Бачка налазе се под интензивним етничким и дијалекатским утицајем са земљишта источнохерцеговачког дијалекта, док се у Банату ова струја укршта са другима, источнијим, тако да се банатски говори у неким својим особинама наслањају донекле на смедеревско-вршачки и преко њега на косовско-ресавски дијалекат.

а) Говори Баната

§ 57. Међу одлике банатских говора у односу на бачке и сремске спадају, осим мање доследног акценатског преношења и јачег скраћивања дужина, и ове иновације:

уопштавање *-ама* у лок. мн. именица ж. р.;
завршетак *-у* м. *-ају* у 3. л. мн. презента глагола VI врсте на *а* (*пѣву*);
завршетак *-у* м. *-е* у 3. л. мн. презента глагола VII и VIII врсте (*држу*, *нѣсу*);

слабија заступљеност неких акценатских алтернација, нпр. у лок. јд. именица м. и ж. р. на консонант (изостају акценти као *по камѣну*, *по заповѣсѣи* : *кѣмѣн* или *кѣмен*, *зѣповѣсѣи* или *зѣповесѣи*) и у промени тросложних именица ж. р. типа *лепѣша* (изостају акценти као *лѣпошѣу*, *нѣ лепѣшѣу* — тежи се уопштавању акцента као *лепошѣу*);

губљење дистинкције између падежа места и падежа правца (*живи* у *Кикинду*, *лѣжи* под *ѣсѣѣл*).

С друге стране, у Банату скоро уопште нема дифтонгизације *ѣ* и *ѡ*, типичне за Бачку (међутим, факултативно се јавља слаба дифтонгизација *ѡ* иза *к* и сл.: *кѡѡла*, *ѣѡре*).

У понеким од ових особина поједина банатска села крај саме Тисе, уосталом насељена углавном у XVIII в. из Бачке, иду заједно са Бачком.

За консонантизам банатских говора карактеристично је чување гласа *х*, додуше с ослабљеном артикулацијом (изговара се грлени спирант *h*, само факултативно и у врло ограничену обиму) у низу речи у иницијалном положају испред вокала, по правилу под *˘* акцентом (*hѣша*, *hѣља*, *hѣјде*). Овакву ситуацију подржава свакако контакт са румунским банатским говорима, који познају исти глас у сличном положају.

§ 58. Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта показују знатну рашчлањеност, већу од оне у Бачкој и Срему.

Оцртавају се два основна говорна типа: тамишки у простору од тока Бегеја ка југоистоку, све до границе смедеревско-вршачког дијалекта, и кикиндски, на северу Баната. Око Зрењанина и дуж Тисе од Новог Бечеја до њеног ушћа налазе се прелазни говорни типови.

§ 59. Тамишки говор, и поред неоспорно шумадијско-војвођанске основице, има особина које га приближавају смедеревско-вршачком дијалекту. Тако овде налазимо мање икавизама, мање дужина иза акцената и, што је најважније, факултативно одржавање непренесеног *˘* иза кратког слога у унутрашњости речи или

на затвореном крајњем слогу (*јунѣк* поред *јѣнѣк*, *позлѣћен* поред *пѡзлѣћен*, али само *сѣсѣре* ген., а не *сѣсѣрѣ*). Групе као *-сѣи* упрошћене су (*пѡс* итд.), а дат. и лок. јд. личних заменица гласи *мѣне*, *шѣбе*, *сѣбе*.

Кикиндски говорни тип близак је бачким говорима поред осталог и по томе што су префикси *прѡ-* и *при-* изједначени у корист *при-* (*привари*) и што се врши асимилација кратких вокала *е* и *о* према вокалу у следећем слогу. Ако је у њему *и*, у или *р* (у неким говорима и *ѣ* или *ѡ*), *ѣ* или *ѡ* много је затвореније него иначе: *њѣѣа* : *њѣму*, *кѡѡла* : *с кѡли*, понегде и *дѣѡвојѣка* : *дѣвојѣка*. Са говорима северне и западне Бачке повезују кикиндски говор и друге особине као појава *и* у коренима глагола *вијѣши*, *ѣријѣши*, *сѣјѣши* и *смијѣши се*, затим *-ни-* у инфинитивној основи глагола III врсте (*брѣниши се*) и облик суфикса *-и(ј)и* у придева као *дѣвиши*, *ѣдешиши*.

У говору неких места дуж румунске етничке границе осећа се утицај румунске синтаксе, нарочито у реду речи: *Су рѣдили и су кѡсили* и сл. Румунског је порекла и употреба презента неких перфективних глагола у значењу футура: *Вѣлѣнка дѡће* (= ће доћи) *с вѡза* (ово није словенски архаизам, како би могло изгледати, већ копирање извесних румунских конструкција, скопчано са слабљењем осећања за глаголски вид). Тамо где је контакт с Румунима нарочито јак, јавља се тенденција ликвидације интонационих разлика (изговор *˘* и *˘* место *˘* и *˘*: *лѡпѣша*, *ѣлѡвом*), а у Темишвару се факултативно скраћују чак и акценатовани дуги слогови.

б) Бачки говори

§ 60. Основне разлике према банатским говорима изнесене су у § 57. Све оне удружују бачке говоре са сремским (тако нпр. и у Срему и у Бачкој има остатака старијег лок. мн. именица ж. р. на *-а(х)*: *по лѣвада*). Једино што се бачки вокализам одликује како од банатског, тако и од сремског, изразитом тенденцијом дифтонгизације, нарочито вокала *ѡ* и *ѣ* (*мѡбра*, *дѣвѣши* факултативно поред облика с једноставним вокалом *ѣ* и *ѡ*). — Иначе су бачки говори много ближи кикиндском него тамишком банатском типу (упор. § 59).

Основни говорни типови у Бачкој су један северозападни, најизразитији око Сомбора, и један југоисточни са центром у Шајкашкој (на североистоку и југозападу налазе се прелазни типови).

Сомборски тип има посебних додирних тачака с кикиндским (*сѣјѣши* и сл., *брѣниши се* и др.), а иначе показује нешто мање типичних војвођанских одлика (рећи су облици као *мѡјѡи*, *дѡѣм дѣшѣшѣу*

и сл., изостаје присвојна заменица *њин*, иначе обична у већем делу Војводине, место које се овде говори *њѣв* < *њи(х)ов* или сл.). У трпном придеву глагола VII врсте јављају се форме типа *зѣробийи*.

в) Говори Срема

§ 61. Карактеристике војвођанске артикулације (вокализам, шуштави консонанти, сонант *л*) овде су мање изразите, нарочито у јужнијим, а поготову у западнијим говорима. То је последица сталног контакта са говорима северне Србије и западнијих подручја, а нарочито миграционих струјања из тих области, која су деловала све до у XIX век.

Иначе се сремски говори углавном слажу са бачкима (с изузетком дифтонгизације *ѣ* и *ѵ*, која у Срему долази једино у неким подунавским селима). Карактеристично је да се све изоглосе за које смо поменули да одвајају западне бачке говоре од југоисточних настављају и преко сремског земљишта. Исти континуитет показује и низ изоглоса скраћивања дужина у разним положајима.

Српски говори у околини Будимпешће

§ 62. Према оскудним подацима које даје досадашња литература, ови говори (с изузетком говора села Чобанца), припадају шумадијско-војвођанском дијалекту, али су у њима присутни и трагови јекавског наноса, углавном лексички сачувани (*разбѣлела се*, *ишѣра*, *ниѣ*), а понегде и косовско-ресавски елементи, што све указује на разнородне компоненте које су ушле у састав тамошњег нашег живља.

Формирање шумадијско-војвођанског дијалекта

§ 63. Крајем средњег века појавио се у говорима на земљишту тадашње јужне Угарске, како у пределима данашње Војводине и донекле Славоније, тако и у деловима данашње северне Србије, а можда и у најсевернијим крајевима немањичке државе, глас *и* на месту *ѣ* у низу морфема где је то било оправдано морфолошким факторима или гласовном асимилацијом. Извесно је да се у већини говора овај процес остварио још пре промене *ѣ* > *е* у другим примерима, која се, уосталом, у овим крајевима извршила сразмерно касније него у јужнијим екавским дијалектима.

На оваквој основици развили су се доцнији шумадијско-војвођански и смедеревско-вршачки дијалекат, као и славонски екавски говори. Главну разлику између тих дијалекатских јединица створио је талас новоштокавског акценатског преношења, који је у данашњу северну Србију и Војводину дошао вероватно под импулсом са југозапада. Није искључено да су га већ врло рано подржала миграциона струјања у правцу управном на динарске гребене, пошто су економски услови за овакве покрете постојали и у средњем веку. На тако створену основицу шумадијско-војвођанског дијалекта утицале су доцније сеобе изазване турским ратовима, али нису могле да измене његове главне особине, мада је свакако било убацивања појединих дијалекатских одлика, било из источнохерцеговачких, било из косовско-ресавских миграционих жаришта. Свакако су под тим утицајима у говорима северне Србије у дат. и инстр. мн. именица уопштени наставци с елементом *-ма*.

У ту епоху спада и ширење говора овог дијалекта ка северу, скопчано свакако и с пребацивањем извесних говорних типова преко Саве одн. Дунава и с потискивањем појединих особина развијених у Војводини даље ка северној граници наше језичке територије.

Споменика на овом дијалекту из средњег века немамо, пошто нам од тадашњег нашег живља у јужној Угарској није остало трагова словенске писмености, а у Рашкој је књижевни језик био на бази говора из којих се развио данашњи косовско-ресавски дијалекат. Ипак већ на надгробном споменику деспоту Стефану из 1427. год. у селу Дрвенглави у Шумадији налазимо и облик лок. јд. Глави који указује на шумадијско-војвођански дијалекатски тип. У доцнијим вековима споменици који сведоче о постојању тога дијалекта све су чешћи, а од почетка XVIII века има их у изобилју. У делима Гаврила Стефановића Венцловића он се јавља као потпуно формирана јединица с изграђеним особинама.

§ 64. У науци су у више махова изношене теорије о томе да је шумадијско-војвођански дијалекат настао мешавином чисто екавских говора (косовско-ресавског дијалекта) с јекавским или икавским. Теорија о учешћу јекавских говора у основици мешавине напуштена је одавно, из простог разлога што у овом дијалекту нема јекавских примера (шире је распрострањено у говорима северне Србије, Срема и јужног Баната једино ословљавање са *дѣјѣ* [вок.], разнесено вероватно путем народних песама). Међутим, стварности не одговара ни теорија мешавине с икавцима, која је заснована углавном на аргументу да се на месту *ѣ* јавља и вокал *и*. Тај разлог пада самим тим што су најновија испитивања утврдила

да је број тзв. икавизама строго ограничен и да се сви врло лако објашњавају морфолошким и гласовним утицајима, тако да је хипотеза о мешавини непотребна. Уз то се није могло доказати ни да су северна Србија и Војводина икад биле насељене неким старим икавским слојем становништва, ни да су овамо у масама прешли претпостављени средњовековни икавци североисточне Босне. Новија истраживања показала су и то да примери са *и* на терену северне Србије допиру дубоко на исток и југоисток, све до предела за које се никако не може претпоставити да је у њих улазио икавски живаљ. Даље, теренска испитивања говора шумадијско-војвођанског дијалекта указала су на огромне разлике према косовско-ресавском дијалекту, које би биле незамисливе да су екавштину у ове говоре унели носиоци тог дијалекта. Најзад, одлучан аргуменат против теорије о мешавини дао је говор Галипољских Срба, лингвистички проучен тек од 1950. год. Та етничка група, исељена вероватно крајем XVI или почетком XVII века из Јагодине у северној Србији, сачувала је незамењено *ћ* (= *e*^u) у већини примера, али у познатим морфемама већ налазимо *и*. То значи да су ти примери постојали још пре замене *ћ*, дакле да не може бити говора о томе да су настали накнадним укрштањем готових екавских и икавских говора.

ЛИТЕРАТУРА

§ 65. За говоре северне Србије:

1. М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876 (в. § 29, бр. 3).

О говорима овог дијалекта: београдски округ 118—119, ваљевски округ 415, шабачки округ 513—514. На стр. 571 одређена граница према јекавском наречју.

2. Pera Dorđević, *Einiges über die Kanomundart im Königreich Serbien*, AfslPh XVI (1894), 132—139.

Свега неколико података с освртом на прве примере наставка *-им* у лок. јд. м. и ср. р. заменичко-придевске промене у средњовековним споменицима.

3—4. В. бр. 1 и 3 у следећем §.

5. Милош Московљевић, Акценти именица и придева у поцерском говору. СДЗБ II (1911), 307—359.

Приказано стање у говору села Варне. Значајан материјал у којем има и карактеристичног за цео дијалекат. Класификација извршена по узору на Ресетарову у делу „Betopung”. Са честим освртима на стање у другим говорима, али без подробније дискусије о пореклу појава. Дужине иза акцента обележаване су тако као да још постоје и оне које су у ствари скраћене. Упор. бр. 7.

6. Милош Московљевић, Неколико речи о београдском говору. Белићев зборник 1921, 132—140.

Тачно забележен веома интересантан материјал, углавном из ђачких задатака и одговора у школи. Лингвистички значај те грађе је неједнак. Аутор није довољно одвојио праве београдске особине од оних које су унели досељеници из различитих крајева, нарочито из Македоније и источне Србије. Свакако није оправдано испуштање из вида чињенице да постоји специфичан месни говор, очуван у старим београдским фамилијама, који тек у наше дане ишчезава коначно под притиском дијалеката разнородних досељеника.

7. М. Московљевић, Акценти поцерског говора. ЈФ VII (1927—1928), 5—68.

Наставак рада под 5. Заменице, бројеви, глаголи, прилози. На крају текстови. Квантитет неакцентованих слогова овде је означаван са много више реализма, али ипак без доследне сигурности. Овај рад, заједно с оним под 5, прештампан је у књижици „Акцентски систем поцерског говора”, Библиотека ЈФ 1, Београд 1928, VIII + 110. Ту је први део (= рад бр. 5) нешто направљен и снабдевен корисним уводом, где се даје и списак двадесетак основних особина фонетике, морфологије и синтаксе овог говора. При том је поправљено обележавање дужина, а дат је и преглед услова под којима се врши скраћивање.

8. Милош Московљевић, Данашња граница између екавског и јекавског изговора у Србији. Прилози IX (1929), 109—122.

Тачне опсервације о продирању екавштине у западној Србији, али без прецизног теренског посматрања и веће количине материјала. Схватања о икавизмима спорна.

9. Милош Московљевић, (Извештаји о путовањима ради проучавања икавских трагова у северној Србији и Срему). ГЗС IV (1937), 25—29, VI за 1938 (1939), 40—41.

Посећен приличан број места, нађен ограничен број примера са *и* на месту *ћ*. Поменуто и неколико других говорних особина.

10. Пејтар Ж. Пејтровић, Живот и обичаји народни у Грузи. СЕЗБ LVIII (1948), 1—550 (с картом).

На стр. 22—27 подаци о говору, изнети на нестручан начин. Мало дијалектолошког материјала дају текстови на стр. 371—412.

11. Павле Ивић, О неким проблемима... (в. § 66, т. 22).

12. Бранко Милетић, Основи фонетике српског језика. Београд 1952, 1—129.

На стр. 101—102 неколико напомена о београдском акценту, корисних али не без непрецизности у детаљима.

§ 66. За војвођанске говоре:

1. Вук Караџић, (в. § 29, т. 1). (Преглед Вукових опажања о војвођанским говорима дат је и у Московљевићевом раду наведеном доле под 8).